

SEKSUELE TOESTEMMING ONTRAFELD¹

*Paul Reynolds*²

Abstract – In this survey, I untangle the concept of sexual consent and show the parameters of the current debate, the broad positions and their arguments that currently obtain, the complexities of thinking about sexual consent and the sort of agendas that will move the debates around sexual consent further. It will become clear that this will inevitably involve a broader sense in which sex and sexuality are subjected to ethical thinking beyond consent, and the contextualisation of consent within the community of concepts that are used to inform our sexual ethics. Consent is an incredibly important concept, if only to stem the prevalence of non-consenting sex, but it is only part of the broader ethical picture.

Inleiding

Bij het begin van de eenentwintigste eeuw is ‘toestemming’ – of meer precies ‘geïnformeerde seksuele toestemming’ – het meest besproken concept in de seksuele ethiek. Men zou zelfs kunnen argumenteren dat de alomtegenwoordigheid ervan geleid heeft tot het verwaarlozen van perspectieven in de seksuele ethiek voorbij deze toestemming (een punt waarop ik terug zal komen aan het einde van deze bijdrage). Het is ook opmerkelijk dat in de literatuur omtrent de rol en het belang van toestemming in seksualiteit veelal de klemtoon wordt gelegd op de bewijsvoering inzake en de wettelijke bestraffing van gedwongen (niet-toegestemde) seks, eerder dan dat de notie van toestemmende seks zelf aan een analyse wordt onderworpen. De analyse van seksuele toestemming wordt meestal opgevat als een analyse van datgene waartegen een inbreuk is gepleegd: een afwezigheid van toelating, een onvermogen om keuzes te respecteren, een inbreuk op de begrepen autonomie van een ander, enzovoort.³ Hoewel men in een groot gedeelte van de literatuur over toestemming zeer duidelijk getracht heeft te bepalen *wat* we precies als een ‘toestemming’ kunnen bestempelen (hetzij als een uitdrukking, of door de constituerende kenmerken van een proces of activiteit aan te geven), gaat men steeds uit van de reële mogelijkheid om een onderscheid te maken tussen de afwezigheid of aanwezigheid van toestemming in seksuele relaties. Ironisch genoeg heeft dit ertoe geleid dat meer substantiële beschouwingen over de betekenis van toestemming een ‘afwezige aanwezigheid’ zijn in dit hele onderzoeksveld – een discours

¹ Dit artikel is gebaseerd op een gastlezing voor het Centrum voor Ethiek en Waardeonderzoek (Universiteit Gent) in maart 2009. Deze tekst volgt de grote lijnen van deze lezing. Eerder dan in te gaan op de details van de discussies omtrent toestemming poog ik in deze bijdrage de algemene contouren van en de problematieken die het debat structureren weer te geven. Ik dank Tom Claes voor de uitnodiging de lezing te geven en om mijn denken aanhoudend te stimuleren. Ik ben ook Alicja Gescinska dankbaar voor haar eveneens stimulerende inbreng en voor haar medewerking aan de vertaling van dit artikel.

² Edge Hill University, Department of Social and Psychological Sciences, St Helens Road, Ormskirk, Lancashire, United Kingdom. Contact: reynoldp@edgehill.ac.uk.

³ De literatuur omtrent toestemming en verkrachting is erg uitgebreid. Voor een kleine greep hieruit, zie Lees (1996), Reynolds et al. (2002), McGregor (2005).

waarbij nagegaan wordt hoe we de aanwezigheid van seksuele toestemming kunnen begrijpen door deze te onderscheiden van de afwezigheid ervan, en waarbij de klemtoon volledig op dat laatste komt te liggen.

In dit artikel wil ik een conceptuele verheldering doorvoeren die ons in staat zal stellen de notie van toestemming vanuit een breder perspectief te benaderen en de basisproblemen en discussies hieromtrent te ontwarren. Deze laatste hebben betrekking op twee probleemgebieden: dat van de seksuele actor die toestemming verleent of weigert enerzijds en dat van de culturele en communicatieve context die de toestemmingsbeslissingen beïnvloedt en kadert anderzijds. Ik wil een fundering leggen van waaruit men over seksuele toestemming – als onderwerp van ethische discussie – kan reflecteren. Ik wil eveneens een aantal vruchtbare onderzoeksgebieden aangeven die ons begrip van seksuele toestemming verder kunnen brengen dan in de hedendaagse debatten het geval is. We moeten de beperkingen beseffen van zo een toestemmingsgefocuste ethiek waarbinnen andere belangrijke concepten niet (meer) aan de orde komen en we moeten ook rekening houden met de veranderde sociale contexten waarbinnen seksuele relaties zich heden ten dage afspelen.

1.

Sinds de vroege jaren negentig is seksuele toestemming hoofdzakelijk een twistpunt tussen juristen en filosofen die op zoek gaan naar duidelijke criteria die toelaten om vast te stellen of er al dan niet toestemmingen is gegeven – Wanneer is er sprake van toestemming? Wat is de aard ervan? Hoe wordt deze toestemming gecommuniceerd, als taaluiting of (ook) op een andere wijze? –, en sociale, voornamelijk feministische, theoretici die er op hebben gewezen hoe culturele en discursieve obstakels een onprobleematisch vrijelijk gegeven toestemming door actoren in staat tot individuele reflectie en beslissing, problematiseren. Het raakpunt van deze twee onderzoeksdomeinen is het onderwerp van verkrachting en gedwongen seks, waarbij toestemming van centraal belang is voor het bepalen van de legitimiteit of illegitimiteit van een seksuele ontmoeting. De discussie heeft zich geconcentreerd op de vraag *hoe individuen seksuele toestemming communiceren en begrijpen* en de *mate waarin culturele en sociale invloeden de aan- of afwezigheid van toestemming dit tot een complexe en problematische kwestie maken* en we dus verder moeten gaan dan louter vaststellen of toestemming gezocht en gegeven werd.

Het probleem is hoofdzakelijk een probleem van communicatie en van de cultuur waarin deze communicatie plaatsheeft, en waarbij seksualiteit de specifieke culturele context is. Een seksuele context verschilt beduidend van andere contexten waarbinnen toestemming een rol speelt. Zo is er een verschil met niet-seksuele contexten waar ook een beroep gedaan wordt op juridische bepalingen en verhelderingen van de notie toestemming; met contexten waarbinnen toestemming onprobleematisch is zolang deze expliciet en openbaar wordt gegeven; en met alledaagse contexten waarbinnen toestemming geen levensbepalende rol speelt, zoals bij het aanvaarden van een drankje of het aanprijzen van een bepaald gerecht op het menu. Seksuele toestemming is problematisch omdat het seksualiteit domein een problematisch domein van intersubjectieve relaties en betrekkingen is. Mort (2000) en Weeks (1989, 1999), bijvoorbeeld, hebben ons

mooie historische schetsen gegeven van de ontwikkeling van het concept van seksualiteit en de vooringenomen en pathologische karakterisering ervan door medisch-morele vertogen, wettelijke regelgeving en politieke ideologie. Het seksuele discours is doordeesemd met kenmerken die het publieke debat erover bemoeilijken, zoals de opvatting dat het hier private en intieme relaties betreft die geen plaats hebben in de publieke ruimte, het idee dat seksuele betrekkingen op zich taboe of schaamtevol zouden zijn of ter wille van het algemeen fatsoen niet het onderwerp van uitgebreide bespreking mogen zijn, of specifieke vooroordelen en pathologiseringen volgens welke alle niet-heteroseksuele, patriarchale, op voortplanting gerichte, seksuele activiteiten onnatuurlijk, zondig, abnormaal, bestiaal, onredelijk zouden zijn en een gezond leven in de weg staan. Verlangen en genot worden niet als vertogen beschouwd die ons zouden kunnen informeren over menselijke ontwikkeling en ontplooiing. Andere discoursen, deze die niet betrokken zijn op zinnelijke begeerten en praktijken, zoals de discoursen van sociale vooruitgang, culturele esthetica, technologische ontwikkeling, politiek idealisme en principes van gelijkheid, rechten, rechtvaardigheid, plicht en verantwoordelijkheid definiëren, worden wel geacht hier iets over te kunnen bijdragen. Seks wordt toegedicht, beperkt en als voorbij de mogelijkheid van rationele discussie beschouwd. Hoewel dit op verschillende manieren gecontesteerd wordt binnen de naoorlogse seksuologie, door de groeiende aanwezigheid en zichtbaarheid van niet-heteroseksuele identiteiten, de toenemende seksuele diversiteit in de media, informatie, communicatietechnologieën (ICT's) en het publieke seksuele discours, zoals pornografie en seksuele educatie, blijft er een residu van zowat tweeduizend jaar indringende verdrinking en onderdrukking aanwezig.

Het meest prangende probleem bij het begrijpen van seksuele toestemming is dat de seksuele context het vaak erg moeilijk maakt om te bepalen *of* toestemming heeft plaatsgevonden. Dat heeft te maken met deze culturele achtergrond en met de structurerende karakteristieken ervan zoals we die in het seksuele discours terugvinden. Drie specifieke problemen dragen bij tot deze complexiteit: het dominante romantische discours inzake seks, de wijdverspreide cultuur van non-verbale communicatie op het vlak van seksualiteit, en de genderbepaalde karakteristieken van ons seksuele domein.

Ten eerste is er het *romantische discours* waarin de onderhandeling en uitoefening van seksuele autonomie gezien worden als een breuk in de romantische context waarin sterke, vaak verdruchte, emoties ontketend zijn en de ontmoeting plaatsvindt volgens een vast genderbepaald scenario waarbij van de man verwacht wordt dat hij het initiatief neemt en dat de vrouw dan met passie en verlangen antwoordt. Zulk een scenario, dat vaak in de literatuur, kunst en film is weergegeven, levert een krachtige basis voor een geïdealiseerde notie van de seksuele ontmoeting waarin macht noch toestemming geïdealiseerd worden. Het probleem van dit discours is dat het – om werkzaam te zijn – het feit van een toestemmingsbeslissing of moet vooronderstellen of moet loochenen en dit is in geen geval nuttig voor een goed begrip van hoe actoren toestemming verlenen in hun seksuele ontmoetingen, binnen of buiten dit romantische discours. Een andere probleem is dat er binnen dit romantisch discours een erotisering van macht optreedt waardoor deze machtscontext als door beiden gewenst wordt voorgesteld (tenzij het scenario de uitoefening van de macht van de ene over de andere erotiseert). Maar in de meeste reële seksuele ontmoetingen, ongeacht de mate waarin macht hier al dan niet is geërotiseerd, is macht vaak een middel om de minder machtige op strategische wijze

tot het geven van toestemming te overtuigen – iets wat de idee van een gedelibereerde toestemmingsbeslissing ondermijnt.

Ten tweede is er de *cultuur van de non-verbale communicatie*. Gegeven de afwezigheid van een niet-forensisch publiek discours inzake seksualiteit, en de impact van het uit ons vocabularium en spreken weren van seksuele kwesties, betekent dit dat de actoren het moeilijk hebben om hun verlangens en wensen te verwoorden. In dit discours neemt non-verbale communicatie – de beweging van lichamen, het inzetten van handen en lippen, blijken van lichamelijke stimulatie – de rol van de expliciete verwoording van seksuele toestemming over. Het probleem hier is dat dit het een gedeeld en gemeenschappelijk begrip en verstaan vergt van de non-verbale signalen die worden uitgestuurd. Dit is een moeilijke kwestie. Zelfs verbale signalen van toestemming of verlangen kunnen makkelijk foutief geconstrueerd en begrepen worden. Dat is zeker het geval bij non-verbale communicatie van toestemming. Non-verbale signalen zijn zelfs meer vatbaar voor een foutieve interpretatie. Deze misinterpretaties kunnen te maken hebben met het foutief begrijpen en interpreteren van bepaalde gedeelde culturele tekens of symbolische gebaren, de ambivalente aard van deze tekens en gebaren, het toeschrijven van andere betekenissen aan deze tekens, enzovoort. Aanrakingen, wegduwen met de hand, lichaamshoudingen, ontwijkend kronkelen of passiviteit, ... deze handelingen kunnen makkelijk misbegrepen worden. Niet-verbale communicatie in een als seksueel ervaren situatie hoeft helemaal geen toestemming of verlangen uit te drukken, hoewel dit soms zo wel lijkt. Lichamelijke opwinding zoals rood aanlopen, een erectie krijgen of vochtig worden zijn het resultaat een biologisch proces dat vaak weinig te maken heeft met het eventuele verlangen om toe te stemmen met een seksuele handeling.

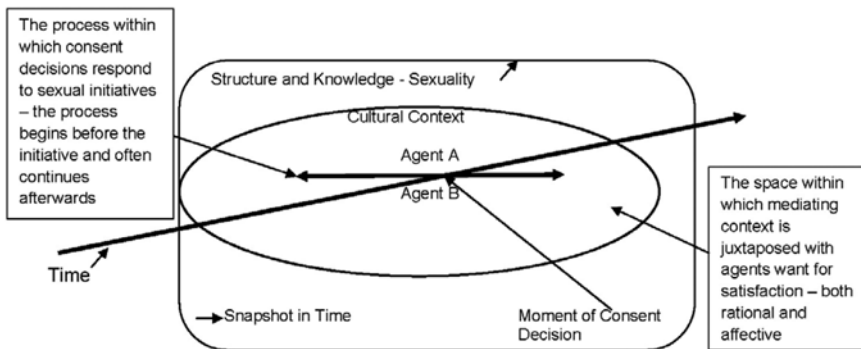
In beide zonet besproken probleemdomenien speelt de *genderbepaaldheid van de context* een cruciale rol. Dat is dan ook een derde struikelblok bij het interpreteren en vaststellen van toestemming. Seksualiteit is niet enkel voor velen een problematisch domein, gestructureerd op basis van een romantisch script en een domein waarbinnen weinig ruimte lijkt te bestaan voor expliciete verbalisering van verlangen en toestemming, het is bovendien ook een domein dat doordeesemd is met en gestructureerd wordt via mannelijke en vrouwelijke gendertyperingen. De gegenderde aard van het seksuele discours vergt van mannen dat zij actief zijn, het initiatief nemen, dat ze hun passie en opwinding eerst beheersen en vervolgens laten uitbarsten en dat ze een voldoende dosis van legitieme mannelijke agressie aan de dag leggen. Van vrouwen wordt verwacht dat ze aanvankelijk een passieve rol aannemen, hun onderdrukte verlangens vervolgens laten bevrijden door de passie van de man en zijn agressie aanvaarden. Hoewel deze traditionele verwachtingspatronen vandaag de dag archaisch mogen lijken, hebben ze nog steeds een sterke culturele en symbolische invloed op ons seksueel gedrag. Evolutionaire psychologen schuiven nog steeds een verklaring van verkrachting en seksueel geweld naar voor die mannelijke seksuele agressie in het centrum van het seksuele contract plaatst.⁴ En wanneer we het hebben over de verkrachting van mannen of over verkrachting in de context van diverse seksuele identiteiten, dan spelen gendergerelateerde veronderstellingen over hoe seks zou moeten verlopen en over hoe toestemming wordt gegeven een belangrijke rol.⁵ Gender blijft dan ook nog steeds een vruchtbare voedingsbodem voor de zogenaamd ‘natuurlijke’ orde inzake seksualiteit waarbinnen seksuele

⁴ Zie Thornhill and Palmer (2000) en voor een correctief Hamilton (2002).

⁵ Ter verduidelijking van mannelijke verkrachting, zie Rumney and Morgan Taylor (2004).

ontmoetingen binnen de context van fundamentele machtsongelijkheid worden gesitueerd.

In de praktijk is seksuele toestemming een beslissing die niet altijd aantoonbaar of ondubbelzinnig wordt gecommuniceerd. Onora O’Neill (1985), bijvoorbeeld, toonde duidelijk de problemen op dit vlak aan zoals die zich zelfs in ogenschijnlijk ondubbelzinnige toestemmingsituaties kunnen voordoen. Zelfs in dit soort van situaties is toestemming vaak een schimmig gebeuren en blijft het soms onduidelijk met wat men precies toestemt. Terwijl rechts- en andere filosofen op zoek gaan naar die daad of verwoording die de toestemming ondubbelzinnig zou kunnen uitdrukken, is het geven van toestemming niet altijd even eenvoudig vast te stellen. Toestemmen met iets is vaak het gecombineerde resultaat van een hele reeks van handelingen, non-verbale signalen en uitspraken en niet herleidbaar tot één enkele simpele daad of uitspraak. Toestemmen wordt beter begrepen als een complex proces dan als een ‘gebeurtenis’ die door een handeling of uitspraak wordt gesignifieerd. De meervoudige en opeenvolgende signalen en dynamieken die in dit toestemmingsproces een rol spelen, kunnen veranderen naarmate de seksuele relatie zich verder ontwikkelt. Toch zien we dat men zich in het onderzoek naar toestemming meestal concentreert op de toestemming zoals die bij de aanvang van een eerste seksuele ontmoeting – de klassieke *first date* – al dan niet wordt gegeven. Seksuele toestemming kan wellicht best weergegeven worden als een complex proces waarin de handeling van het geven of weigeren van toestemming bemiddeld en gecontextualiseerd is. In het volgende schema brengen we de verschillende elementen in kaart die hierbij een rol spelen:

In dit model wordt seksuele toestemming niet begrepen als een enkele, gelocaliseerde gebeurtenis of uitspraak. Dat neemt niet weg dat het moment waarop wordt toegestemd het belangrijkste moment in het hele proces is. Het is immers op dat specifieke moment – of het zou althans op dat moment moeten zijn – waarop de actoren A en B van de ene situatie naar een andere overgaan, zij het door het al dan niet hebben van seks, zij het door het aangaan van een relatie waar seks al dan niet een belangrijke rol in speelt, met alle gevolgen van dien. Verderop de tijdslijn kunnen het karakter van de relatie (partnerschap, *fuck buddies*, affaire), de context van de relatie (als samenwonenden, binnen familiaal verband of via een specifieke regeling zoals partnerruil) en de specifieke factoren van invloed op de relatie (de inter-persoonlijke geschiedenis van de sekspartners, het delen van verlangens, overeenkomsten en patronen van conventies omtrent het sek-

suele spel) belangrijker worden voor een beter begrip van de aard van het moment waarop de toestemmingsbeslissing gebeurt (zoals bijvoorbeeld het hebben van seks uit consideratie voor de partner, eerder dan uit een persoonlijk verlangen). Maar dat neemt niet weg dat het toestemmingsmoment het cruciale gegeven binnen het proces is.

2.

Het werk van Lois Pineau (1996) geeft ons de klassieke formulering van het standpunt waarin seksuele toestemming een verbale uiting vereist. Ze stelt dat enkel zo een expliciet verwoorde formulering van toestemming, gegeven het hetero-patriarchale karakter van onze samenleving, kan verhinderen dat toestemming van een betekenisvolle keuze zou verglijden tot een gedwongen of gemanipuleerde volgzzaamheid. Hetero-patriarchie bezwaart volgens haar onze reeds communicatief zeer complexe cultuur van seksualiteit door er de mannelijke en vrouwelijke gegenderde en geïnternaliseerde culturele normen en communicatieve waarden inzake seksualiteit in door te drukken. Pineau benadrukt dat binnen zo een context een verbale uiting van toestemming noodzakelijk is om vrouwen gezonde hetero-patriarchale seksuele relaties aan te laten gaan. De vrije keuze van de vrouw wordt binnen zo een context immers gewaardeerd, maar is tegelijkertijd onderhevig aan allerhande culturele beïnvloedingen. Het criterium van expliciete toestemming is volgens haar ook van belang bij het vaststellen of er sprake is geweest van dwang. Om dit te onderstrepen, stelt ze dat zo een expliciete verwoording van de toestemming niet noodzakelijk hoeft te zijn binnen lesbische relaties waarbinnen deze hetero-patriarchale culturele en communicatieve dynamieken geen rol van betekenis spelen. Wat belangrijk is, volgens haar, is dat het aangaan van het seksuele contract kan worden bewezen.

Een feministische positie zoals deze van Pineau vereist een expliciete taaluiting als drager van de toestemmingsbeslissing. Toch beseffen zij die dit soort van voorwaarde verdedigen dat zo een eenduidige vorm van toestemming problematisch is gegeven de complexiteit van het seksuele. Pineau stelt zich in haar werk kritisch op ten overstaan van hen die de liberale versie van het seksuele contract verdedigen. Hierin wordt verondersteld dat mensen die gemotiveerd zijn door hun eigenbelang en die voldoende geïnformeerd zijn, ook in staat zijn om vrijelijk te kunnen kiezen welke seks ze willen hebben en met wie ze deze seks willen. Het seksuele contract zou in zo een geval slechts een zaak zijn van het garanderen van voldoende beslissingsvrijheid en informatie.⁶ Binnen het liberalisme wordt uiteraard erkend dat mensen slechte keuzes kunnen maken en hierdoor geschaad kunnen worden. Maar dit is niet wat binnen dit perspectief van cruciaal belang is. De gevolgen, schadelijk of niet, zijn niet datgene wat essentieel is. Het gaat over de vrijheid van het kiezen. Indien een keuze onder condities van voldoende vrijheid en informatie is gebeurd, en de actor was in staat tot het maken van een keuze, dan wordt de keuze als geldig beschouwd. Simpel gesteld: binnen het juridische en liberale discours wordt toestemming beschouwd als een contractueel engagement,

⁶ Waarschijnlijk is de beste uiteenzetting hiervan die van J.S. Mill (1991). Het is interessant dat Archard (2007) zowel Westen als Wertheimer karakteriseert als aanhangers van een "milliaanse" positie aangaande hun liberale opvattingen.

waarbij binnen een context van uitwisseling door de ene partij toestemming wordt gevraagd en deze door de andere partij wordt gegeven. Hierin spelen de (voorziene) kosten en de baten een rol, maar ook wat wordt uitgewisseld en gedeeld en de waarde hiervan voor de contractanten. Liberale denkers beschouwen toestemmingsbeslissingen idealiter als beslissingen van autonome individuen die vrijelijk kunnen kiezen. Deze keuzes en de capaciteit tot kiezen wordt begrepen vanuit een rationalistisch model. In de liberale benadering van seksuele toestemming – twee goede voorbeelden hiervan zijn Westen (2004) en Wertheimer (2003) – worden de communicatieve en andere problemen op het gebied van toestemming wel degelijk erkend. Maar toch gaat de aandacht in de eerste plaats naar de verschillende manieren waarop toestemmingsbeslissingen kunnen tot stand komen, zoals bijvoorbeeld bij ‘token’-toestemming, onwillige toestemming, toestemming op basis van (gedeeltelijke) onwetendheid, enzovoort en naar hoe deze vormen van toestemming als ongeldige dan wel als geldige vormen van toestemming kunnen worden beschouwd. In de liberale analyse van seksuele toestemming focust men op de actor en op de aard van zijn keuze en beslissing.

Een ander belangrijk punt van discussie is of geldige toestemming een bepaalde handeling vereist, of dat toestemming een mentale toestand is. Westen (2004) voelt meer voor die laatste opvatting. In dat geval kan er sprake zijn van het geven van zinvolle toestemming zonder dat hiermee een bepaalde handeling (verbaal of niet-verbaal) mee gepaard gaat. Wertheimer (2003) is, net zoals de meesten die vetrekken vanuit de individuele handelingsbekwaamheid (*agency*), meer geneigd om een handeling als voorwaarde te zien van een geldige toestemmingsbeslissing.

Pineau (1996) gaat in tegen deze liberale visies. Ze meent dat heteroseksuele vrouwen, gegeven de heersende culturele setting inzake ons spreken over seksualiteit en de hetero-patriarchale beladenheid van onze seksuele cultuur, niet in staat zijn om dit liberale ideaal van vrije keuze te realiseren. De culturele impact van de heersende genderspecifieke conventies bevoordelen volgens haar de mannen en bevorderen allerlei vormen van dwang.

Wat we verder ook van de waarde van de verbale communicatie van toestemming mogen vinden, zo een verbale uiting impliceert ten minste dat er getracht wordt deze expliciete verbale toestemming te verkrijgen en dat er aan het expliciet verwoorden ervan een groot belang wordt gehecht – en dit is zo, zelfs wanneer we Pineau zouden volgen in haar kritiek.

Wellicht de meest bekende realisatie van zo een verbale interpretatie van toestemming vinden we in de gedragscode inzake seksuele betrekkingen van het *Antioch College* in de Verenigde Staten. Deze gedragscode, bedoeld voor de studenten aan het *college*, schrijft voor dat er bij elke kwalitatief nieuwe fase in het seksuele verloop, van de eerste vormen van intimiteit tot volledige seksuele betrekkingen, expliciete toestemming dient te worden gegeven.⁷ Een mogelijke kritiek hierop is dat de verplichting tot deze vorm van communicatie betreffende seks haaks staat op hoe seksuele ontmoetingen normalerwijze verlopen. Cowling (1998: 97-105) meent dat het opleggen van zulke verplichtingen te drastisch is, in de praktijk veelal zal worden omzeild en dat het verplicht stellen van de code eerder symbolisch van aard kan worden genoemd. De Antioch code

⁷ De volledige code is beschikbaar op <http://www.mit.edu/activities/safe/data/other/antioch-code> (geraadpleegd op 26/02/10) en een kritische discussie en onderzoek met aandacht voor Antioch en het normatieve scenario in een studentenomgeving is te vinden in Humphreys (2004: 209-225).

stuitte op veel weerstand. Het is misschien goed om er hier even op te wijzen dat binnen de literatuur op het gebied van seksuele toestemming slechts zelden wordt gewezen op de erotische mogelijkheden die het vragen en geven van seksuele toestemming ons kunnen geven en het aanleren van de communicatieve weerbaarheid die de code veronderstelt meteen ook het afbreken betekent van pathologische houdingen en mystificaties betreffende seks.

Binnen de visies die ik zonet heb geschetst wordt er een groot belang gehecht aan de expliciete verbale verwoording van toestemming. Dat neemt niet weg dat non-verbale communicatieve situaties als de standaardcontexten kunnen worden beschouwd inzake seksuele toestemmingsbeslissingen. Husak en Thomas (1992) stellen dat we voor een goed begrip van seksuele toestemming moeten rekening houden met het non-verbale karakter van onze seksuele cultuur. (Je zou hierbij kunnen opmerken dat dit in hun werk de ruimte creëert om over ‘misgecommuniceerde non-verbale toestemmingsbeslissingen’ te spreken als verschillend van seksueel roofzuchtig gedrag.) Balos en Fellows (1991) daarentegen stellen dat we moeten erkennen, gezien de grillen van non-verbale toestemming, dat seksuele relaties een verhoogde plicht tot zorgzaamheid met zich meebrengen, dat het solliciteren van toestemming met zorg en respect voor de ander moet gebeuren en dat die ander steeds in de mogelijkheid moet zijn om zich uit de seksuele situatie en haar verloop terug te trekken.

Maar, zo menen de feministische critici, ook hier gelden dezelfde bezwaren zoals reeds gesignaleerd. De paradigmatische feministische tekst waarin deze kritiek op het liberale contract wordt geformuleerd is Carole Patemans *The Sexual Contract* uit 1988.

De vraag wordt dan wat het vermogen van het individu (in principe vrouwen, maar niet exclusief) tot contingente toestemmingsbeslissingen verkleint en belemmert en hoe diegenen die macht hebben of macht bezitten op basis van de heersende sociale en culturele discoursen (mannen) in staat zijn om toestemming op strategische wijze te verwerven of om niet-toestemming om te buigen tot toestemming. De feministische posities op dit vlak variëren van Dworkins (1981, 1997) en MacKinnons (1996) radicale feministische stelling dat elke heteroseksuele seks – zelfs ingestemde – verkrachting is, over het gebruik van Walbys (1990) “sloping playing field” om uitdrukking te geven aan de differentiële macht van vrouwen om toestemmingsbeslissingen te maken, tot Katie Roiphe (1993) en Naomi Wolfs (1993) afwijzing van de “feministische victimologie” en het aansporen van vrouwen de “slechte seks” als de kostprijs te zien voor het verwerven van meer seksuele vrijheden en gelijkheden.⁸ Binnen het bredere feministische gedachtengoed, een gedachtengoed waarbinnen de normatieve macht en structurele en culturele invloed van gender in seksuele macht wordt erkend, woedt het debat over de mogelijkheden en limieten van onze handelingsbekwaamheid (*agency*).

3.

Indien het doel van recht en filosofie ten minste ten dele het bepalen is van wat toestemmen nu precies *is* en als dusdanig begripsverhelderend te functioneren door bijvoorbeeld duidelijke criteria te formuleren die ons kunnen toelaten de aan- of afwezigheid

⁸ Voor een uitgebreide studie van de feministische kritieken, zie Moore en Reynolds (2004).

van toestemming te bepalen, dan maakt de complexiteit van het toestemmen zelf dit wel zeer moeilijk. Maar ongeacht deze complexiteit moeten we ervan uitgaan dat elke toestemmingsbeslissing *ten minste* gegrond is in de *mogelijkheid* dat de toestemming van de actor een *zinnvolle* activiteit is. En dit is nu net precies waar radicale feministen in de problemen geraken. Hun stelling is namelijk dat het heteroseksuele patriarchaat zo doordringend en alomtegenwoordig is dat elk zinvol onderscheid tussen enerzijds een seksuele handeling weermee men toestemt en anderzijds verkrachting als typevoorbeeld van niet-toegestemde seks uiteindelijk wegvalt. Ze argumenteren dan ook dat beide typen van handelingen eerder op een continuüm liggen dan fundamenteel kwalitatief van elkaar verschillen. Zo een positie sluit bij voorbaat al elke mogelijkheid van toestemming als zinnvolle handeling uit. Aan de andere kant mogen we mogen ook niet in de val lopen van een te rationalistische en voluntaristische benadering van het toestemmen. We moeten de handelingsbekwaamheid (*agency*) die aan de basis van een zinnvolle act van toestemmen begrijpen in al zijn complexiteit. Het is inderdaad waar dat de culturele en sociale context het (al dan niet) toestemmen in zekere mate bepalen, maar we moeten toch een ruimte creëren waarbinnen het zinvol is om over dat toestemmen te theoretiseren zonder daarbij te vervallen in een al te simplistische visie waarin wordt gesteld dat het geven van toestemming eenvoudigweg de beslissing van een volledig vrij individu zou zijn. Het probleem van zo een rationalistische analyse van toestemming is dat er geen rekening wordt gehouden met de sociale en culturele complexiteiten en de bestaande machtsongelijkheden die toestemmingsbeslissingen beïnvloeden. Analyses van toestemming waarin de sociale en culturele invloeden en bepalingen sterk worden benadrukt vertonen dan weer de neiging om de handelingsbekwaamheid (*agency*) van de instemmende actor te minimaliseren. Dergelijke analyses geven aanleiding tot een vorm van ‘victimologie’ die impliceert dat toestemmingsbeslissingen grotendeels inhoudelijk leeg zijn en dat ze te vergelijken zijn met het zwakkere ‘instemmen’ of beter kunnen getypeerd worden in termen van ‘gehoorzaamheid’ of ‘volgzaamheid.’ Vooraleer toestemming een rol van betekenis kan spelen, is een zekere inbreng van de toestemmingsgever nodig. Zinnvolle toestemming impliceert een responsiviteit ten opzichte van een initiatief: een beslissing nemen om al dan niet akkoord te gaan met dat initiatief of deze handeling. Zinvol toestemmen is het resultaat van een onderhandeling waarbij de toestemmende een actieve inbreng heeft in het geheel. Bij volgzaamheid of onderwerping is dit niet het geval. We gaan ervan uit dat mensen hun eigen seksuele leven en hun seksuele keuzes zelf willen bepalen. Analyses van toestemming die de sociale en culturele determinatie van toestemmingsbeslissingen centraal stellen ‘verdunnen’ de mogelijkheid van zinvol toestemmen of construeren de beslissing als ‘overbepaald’ en daardoor als minder belangrijk dan de situaties en handelingen die ervoor en erna hebben plaatsgevonden – een etentje, kussen, een drankje, *petting*. Beide opties zijn onhoudbaar wanneer in een juridische context over schadevergoeding voor verkrachting wordt nagedacht.

Archard (1998, 2007) ontwikkelt een analyse van toestemming waarin hij rekening houdt met de waarschuwingen van Pineau (1996), maar waarbij hij de mogelijkheid van individuele zelfbepaling en beslissingsmacht ernstig neemt. Een toestemmingsbeslissing is volgens Archard een voldoende, zoal niet een noodzakelijke, voorwaarde voor wat hij de *morele transformatie* van een relatie noemt. Archard interpreteert toestemming vanuit de *normatieve* waarde ervan: wat de toestemming voortbrengt en hoe de

toestemming een relatie verandert. De beslissing om ergens mee toe te stemmen is voor Archard essentieel een *daad*, eerder dan een *state of mind*. Archard situeert toestemming dan ook binnen de context van een positief, geïnformeerd en zinvol begrip van wat toestemming betekent voor de persoon die toestemt.⁹

Archards analyse legt de klemtoon weer op het individu in plaats van de socio-culturele context. Hij erkent dat individuen verschillend zijn en niet homogeen getheoretiseerd kunnen worden vanuit de culturele krachten die op dit individu inwerken. Actoren zijn volgens hem wel degelijk de auteur van hun beslissingen. Archard beseft dat deze vrijheid nooit ongelimiteerd of onproblematisch is, en spoort aan om rekening te houden met de beperkingen op onze keuzes die uitgaan van de specifieke contexten waar die in worden gemaakt. Maar hij meent ook dat deze contextgevoeligheid van onze keuzes de mogelijkheid van een zinvolle keuze niet volledig hypothekeren. Zoals ik elders opgemerkt heb (Reynolds, 2004: 97-98) is Archards analyse zeer sterk wanneer hij de reikwijdte en de beperkingen van toestemming met betrekking tot de ethische betekenis van verschillende vormen van seks in kaart brengt. Ook zijn focus op de morele transformatieve kwaliteiten van de toestemming is een sterk punt en stelt hem in staat het onderzoek inzake seksuele toestemming verder te brengen dan een focus die louter op technische of tactische kwesties is gericht.

Archard biedt ons een gesofisticeerde analyse van toestemming die ondanks dat die aanleunt bij eerder liberale benaderingen toch de complexe contexten waarbinnen toestemming wordt gegeven in rekening brengt. Maar ook vanuit deze genuanceerde optiek blijft het moeilijk om ook hier een goede balans te vinden tussen enerzijds het benadrukken van de ongedwongenheid van de toestemming en anderzijds het focussen op de druk die op de toestemmingsgever (kan) worden uitgeoefend. We moeten hierbij rekening houden met de *verschillende wijzen waarop macht kan worden uitgeoefend*. Het door Steven Lukes (1974) ontwikkelde analytisch onderscheid tussen drie machtsdimensies is hierbij een goede leidraad. Op de eerste plaats bestaan er directe, observeerbare manieren van machttuitoefening, zoals dit het geval is bij dwang en manipulatie. Op de tweede plaats zijn er vormen van indirecte macht. Zo kan men iemand in een bepaalde situatie brengen die de vrijwilligheid van toestemming tot op zekere hoogte kan hypothekeren. Een klassiek voorbeeld hiervan is de ‘mannelijke choreografie’ inzake seks na een ‘nachtje uit.’ Hoewel de mogelijkheid om toe te stemmen met seks uiteindelijk in handen blijft van diegene die toestemt, gaat er in vele gevallen vanuit het mannelijke script dat het verloop van de avond organiseert toch een zekere (indirecte) dwang uit. Ten slotte bestaan er ook structurele vormen van macht. Deze zijn verankerd in de heersende culturele en ideologische vertogen. Ze lijken de toestemmingsbeslissing te beroven van eender welke betekenis of zin. Deze structurele vormen van macht faciliteren de wensen van diegene die de meeste macht heeft. Ze zijn gesitueerd binnen hetero-patriarchale culturele contexten en de verdraaiing van seksuele kennis door pathologie, vooroordeel en morele vooronderstellingen. Het staat buiten kijf dat zowel de directe, de indirecte, als de structurele vormen van macht vaak een reële impact hebben

⁹ Er is geen noodzakelijke reden waarom toestemming moreel transformatief zou moeten zijn, behalve dan wanneer men veronderstelt dat er in seks iets intrinsieks moreel schuilt. Inderdaad is het voorbeeld van de “fuck-buddies”, waarin seks recreatief is en expliciet zonder plichten of verbintenissen, een tegenvoorbeeld. Het is echter verschillend wanneer men de voldoende voorwaarden voor seksuele toestemming als zinvol beschouwt, waarmee vaak ten minste een statusverandering gemoeid is en de aanname van een kwaliteitsvollere relatie.

op toestemmingsbeslissingen. Maar al deze vormen van macht kunnen uiteindelijk worden gecontesteerd. Geen van hen hoeft noodzakelijkerwijze allesoverheersend te zijn. Hun reëel karakter moet ons er wel toe aanzetten om te beseffen dat het geven van seksuele toestemming als bewuste beslissing vaak een zaak van gradaties is. Ook de manier waarop en de mogelijkheid om al dan niet toe te stemmen varieert al naargelang de concrete machtcontext en relatie. Structurele machtsvormen lijken op het eerste gezicht het meest funest omdat ze zo alomtegenwoordig zijn. Toch bestaat er zelfs binnen die structurele machtscontexten uiteindelijk een zekere mate van vrije keuzemogelijkheid, een vrijheid die we niet terugvinden wanneer er bijvoorbeeld directe dwang wordt uitgeoefend.

In meer verfijnde benaderingen van het fenomeen macht wordt seksuele toestemming als een meer complex fenomeen beschouwd dan een eenvoudige uitoefening van wat de machtshebber bezit over diegene die dat niet bezit.

Foucaults (1998) notie van de *normalisering* van passiviteit en onderdanigheid bij vrouwen, zoals die optreedt wanneer zij geconfronteerd worden met seksuele initiatieven, is hier bruikbaar. Zij laat toe om zowel de stereotiepe passieve vrouw, die het gevoel heeft dat zij moet gehoorzamen aan seksuele eisen, te plaatsen, maar ook die vrouwen die seksueel expressief zijn (in hun kledij en spraak) en die het gevoel hebben dat zij moeten gehoorzamen naarmate een lichamelijke, seksuele ontmoeting ontwikkelt, net omdat dit van hen verwacht wordt en zij dit aanvaarden als een kenmerk van hun seksualiteit. Deze theorie maakt een diepgaander begrip mogelijk van de schijnbare mislukkingen van de actoren om hun keuzes te registeren in een toestemmingsbeslissing, hetzij omdat zij deze toestemming niet als een (mogelijke) actieve keuze interpreteren, hetzij omdat ze de keuze die zij wel degelijk hebben niet als zodanig erkennen. Eerder dan te kijken naar de mentale capaciteit of helderheid, waar een pragmatische regel aangenomen kan worden aangaande het vermogen van de actor om al dan niet toe te stemmen, interpreteert een foucauldiaans perspectief het subject niet als een liberale actor, maar als een subject van vertogen. Toestemmingsbeslissingen zijn in Foucaults model niet langer oefeningen in vrije en geïnformeerde keuze. Actoren bezitten geen macht. Macht circuleert onder hen, doordrongen van culturele betekenissen die zij internaliseren. Maar zo wordt in dit perspectief, en dat is misschien contra-intuïtief, toch weer ruimte geschapen voor de mogelijkheid van zinvolle toestemmingsbeslissingen. Gramsci's (1971) concept van *hegemonie* – en het genereren van toestemming, versterkt door de erkenning van machtsuitoefening – voegt een nieuwe dimensie toe aan deze discussie door de strategische aspecten verbonden met de toestemmingsbeslissing in beeld te brengen. Een voorbeeld om dit duidelijk te maken. In onderzoeks- en biomedische ethisch onderzoek is er op gewezen hoe 'toestemming' soms als het ware wordt 'gefabricerd.' In sommige gevallen 'brengt' men als het ware een deelnemer aan een bepaald onderzoek of een patiënt tot het toestemmen door de manier waarop de toestemmingsprocedure is opgesteld en de zelfbewuste en zelfverzekerde (onder)toon en omkadering van het geheel. Vertaald naar seksuele toestemming geeft ons dat een idee van hoe iemand 'tot toestemming brengen' strategisch kan zijn met het oog op de realisatie van bepaalde seksuele verlangens – het onderstreept het 'hebberige' karakter van het verlangen naar seks en van het verlangen naar specifieke seksuele handelingen zoals bijvoorbeeld orale of anale seks. De initiatiefnemer van een seksuele ontmoeting heeft bepaalde strategische doelen, net zoals de persoon die toestemt met de seksuele

betrekkingen. De gebruikelijke veronderstelling hierbij is dat deze doelen bij beide partners gelijklopen. De situatie zal problematisch zijn indien voor één van hen dit niet (volledig) het geval is, en/of indien deze persoon zich niet goed voelt bij de gegeven toestemming of zich tot het toestemmen als het ware gemanoeuvreerd voelt. De taal van de strategie, waar een romantisch discours, een verleidelijke omlijsting, geschenken en complimenten, of het inspelen op onzekerheden tactische artefacten in kunnen zijn, onderstreept het feit dat de meeste seksuele ontmoetingen gepaard gaan met overreding en verleiding. De mate waarin dit legitiem is, hangt af van de mate van convergentie en gelijkwaardigheid van de strategische verlangens van de belanghebbenden. De complexe interacties, onderhandelingen enzovoort, die uiteindelijk tot 'toegestemde' seks leiden, kunnen we binnen een gramsciaans perspectief best niet interpreteren als een contract of een 'ongelijke ruil,' maar eerder als een soort van schaakspel: de spelers zetten elk hun zetten, binnen de regels van het spel, maar uiteindelijk levert dit toch één van hen een machtsvoordeel op. Dit is zeker het geval wanneer achter de vervaardiging van de toestemming de mogelijkheid van dwang schuilgaat. De hegemonische en strategische analyse van seksuele toestemming levert ons een complex dynamisch beeld op van *hoe* toestemming onderhandeld wordt en welke machten en tegen-machten hierin een rol spelen. De druk van hegemonische macht en het vervaardigen van toestemming in seksuele relaties kunnen bijvoorbeeld tegenstellingen scheppen die contra-hegemonieën en alternatieve hegemonieën mogelijk maken. In dit laatste geval kan die macht worden uitgeoefend, bijvoorbeeld door de seks uit te stellen of op te schorten, het seksuele contact te beperken, of over te gaan naar andere vormen van samenzijn en activiteiten. In dit gramsciaans perspectief verschijnt seks meer als een politieke strijd – één die hoogtij en laagtij kent in de uitoefening van macht in seksuele uitwisseling.

Ook Habermas (1976, 1981, 1983) zijn notie van '*systematisch verstoorte communicatie*' is bruikbaar om tot een meer genuanceerde analyse van toestemming te komen. Het voegt een nieuwe dimensie toe aan onze pogingen om de grilligheid van seksuele toestemming te begrijpen door de klemtoon te leggen op de communicatie zelf en de taal waarmee en het discours waarbinnen de communicatie plaatsheeft. Daar waar in veel van de eerder gesignaleerde analyses van seksuele toestemming gepoogd wordt om het proces van initiatie van seksuele betrekkingen en het geven en verwerven van toestemming te verduidelijken door op de actoren in het hele gebeuren te focussen, is een op Habermas geïnspireerde aanpak eerder geïnteresseerd in een analyse van de structurele basis van de communicatieve actie om zo de vormen te begrijpen die de *logos* ervan karakteriseren. Men zou zelfs verder kunnen gaan en een deconstructie in de stijl van Derrida (1976, 1978) kunnen toepassen op de seksuele scenario's om zo deze miscommunicatie als een eigenheid van de communicatie van verlangens en beslissingen door de seksuele actor te begrijpen. Ik ga hier niet dieper op in, maar wil hierbij wel opmerken dat er een aanzienlijke groep van sociale theorieën en filosofie bestaat die alsnog niet is toegepast op de analyse van seksuele toestemming. Maar misschien is dit net omwille van het feit dat binnen de rechtsfilosofie, de analytische filosofie en de feministische theorie(en) het debat betreffende seksuele toestemming op de eerder gesignaleerde dichotomie – contextbepaling vs. de vrije rationale actor – is toegespitst geworden.

Dit is een goede gelegenheid om kort aan te kaarten hoe de reflectie over andere vormen van toestemmingsbeslissing het debat inzake seksuele toestemming kan verrijken en nuttige pistes voor creatief verder onderzoek kan aangeven. Twee voorbeelden zouden

moeten volstaan. Mansons en O’Neills (2007) bespreking van geïnformeerde toestemming in de bio-ethiek is leerzaam omwille van hun kritiek op de idealisering of materialisering van geïnformeerde toestemming. Ze wijzen erop dat het expertiseniveau en de aangewende informatie soms eerder een strategie constitueren om de aansprakelijkheid van de toestemmingsvragers te vrijwaren, dan dat deze worden aangewend om een beter inzicht in de situatie door de toestemmingsgever te promoten. ‘Geïnformeerde toestemming’ kan ironisch genoeg zo geoperationaliseerd worden dat het vermogen om tot een coherente toestemmingsbeslissing te komen erdoor wordt geschaad. Het is erg onwaarschijnlijk dat een actor die een toestemmingsbeslissing maakt, beschikt over een volledige kennis en begrip van datgene waarmee hij of zij instemt en alle implicaties daarvan kent. Dit is des te meer het geval bij seksuele toestemming waarbij seks vaak ingeleid wordt op een moment dat de helderheid van het denken door verlangen en passie wordt bepaald, waarbij met seks wordt toegestemd als een spontane activiteit eerder dan als een vooropgezette choreografie van handelingen en bewegingen, en waarbij noties van wat voordelig en schadelijk is soms zeer gecompliceerd en onduidelijk kunnen zijn. De man, bijvoorbeeld, die toestemt in seks omdat hij ervan uitgaat dat hij in de aanvang zit van een langdurige relatie, stemt toe met seks, zelfs indien een uitvoerige bespreking van een hieruit volgende relatie eventueel aan het licht zou hebben kunnen brengen dat zijn partner eerder een relatie op korte termijn wenste. Voor O’Neill leveren andere ethische maatstaven, zoals vertrouwen, aansprakelijkheid, transparantie en respect, de basis voor een geldige toestemming.

In de onderzoeksethiek wordt een debat gevoerd over de vraag vanaf wanneer men in de progressie van een onderzoeksproject bepaalde data aan het onderzoeksproject kan onttrekken. Een gelijkaardig probleem vinden we bij seksuele activiteiten. Toestemming tot een seksuele handeling zou nooit volledig en absoluut bindend mogen zijn wanneer een actor er zich niet langer goed bij voelt. Maar, zo kunnen we ons afvragen, pleegt de initiatiefnemer meteen een inbreuk van zodra de toestemming ingetrokken wordt? Voor de meeste actoren zou het herroepen van de toestemming een einde aan de seks moeten impliceren. En dat kan als een ethisch oordeel beschouwd: doorgaan nadat de toestemming is herroepen is immoreel en ontoelaatbaar. Maar dat is niet hetzelfde als stellen dat iedereen die niet meteen de seksuele activiteit stopzet vanaf het eerste teken van het herroepen van de toestemming als een verkrachter moet worden beschouwd. Wanneer men, bijvoorbeeld, gevraagd wordt om op te houden op, of maar net voor, het moment van een orgasme, dan gebeurt dit binnen een tijdsframe waarbinnen seks niet zo makkelijk onderbroken of afgebroken kan worden.¹⁰ Hoewel dit allerminst een vrijbrief voor verkrachters is, zouden maar weinigen durven stellen dat de persoon die in deze omstandigheden faalt om op te houden in *niets* verschilt van de verkrachter.

¹⁰ Dit soort debat – hoeveel lendeslagen voor het klaarkomen kunnen nog verwacht en/of getolereerd worden voordat er met de seksuele daad wordt gestopt (door sommigen gekend als het “Craig principe”) – reduceert het conceptuele argument tot een “morsige lichamelijkeid” en herinnert ons eraan dat seks niet precies uitgedkend en geconcentreerde activiteit is.

4.

Tot dusver heb ik in dit artikel gepoogd om het brede conceptuele onderzoeksterrein inzake seksuele toestemming in kaart te brengen. Ik heb enkele belangrijke posities binnen de debatten geïntroduceerd en heb deze georganiseerd rond twee thema's of discussies: ten eerste, de individuele handelingsbekwaamheid (*agency*) van de initiatiefnemer en van (hoofdzakelijk) de toestemmende instantie, en ten tweede, de culturele en communicatieve problemen die optreden in het domein van de seksuele toestemming (waarvan sommige specifiek zijn voor seksuele contexten en andere meer algemeen voor alle contexten waarin toestemmingsbeslissingen worden genomen). Het is onwaarschijnlijk dat er consensus zal bereikt worden tussen zij die de klemtoon op de actor en zijn handelingsbekwaamheid leggen en zij die de sociale en culturele determinatie van toestemmingsbeslissingen uitlichten. Toch meen ik dat het mogelijk is om een kritische reflectie rond seksuele toestemming te ontwikkelen die zowel de handelingsbekwaamheid als de beperkingen daarop in rekenschap brengt. Zo een kritische analyse zou ons ook in staat moeten stellen de factoren te identificeren om deze handelingsbekwaamheid te bevorderen en de beperkingen erop in de mate van het mogelijke weg te nemen. In het volgende deel van deze bijdrage wil ik dan ook enkele kritische inzichten formuleren over hoe seksuele toestemming begrepen zou moeten worden en wil ik enkele gebieden aanstippen waarvan een verdere analyse vruchtbaar kan zijn om suggesties te formuleren die de kwaliteit van en de individuele handelingsbekwaamheid bij toestemmingsbeslissingen zouden kunnen bevorderen.

Toestemming is zowel een formeel als een procedureel concept. Hiermee wil ik zeggen dat 'toestemming' een betekenisdrager in de communicatie is – hoewel die betekenisdrager ook in een handeling belichaamd kan worden – maar dat 'toestemming' ook als een deel van een proces – een opeenvolging van handelingen – moet worden beschouwd. 'Toestemming' begrijpen komt neer op het begrijpen van die betekenisdrager in de context van de sequentie van een proces en zijn culturele en communicatieve context. Ik verwijs hier nog eens naar het schema dat eerder in deze bijdrage is besproken en waarin zowel de tijdelijke als ruimtelijke dimensies betreffende toestemmingsbeslissingen worden voorgesteld. Door deze twee dimensies in de analyse van seksuele toestemming te betrekken, is het bijvoorbeeld mogelijk om in te stemmen met de analyse van Pineau wat betreft de cruciale waarde van een expliciete uiting van toestemming in een seksuele ontmoeting, en toch ook te kunnen aannemen dat de wijze van het signaleren van toestemming tot seksuele betrekkingen zoals die gepast zou zijn bij een eerste afspraakje, niet op dezelfde wijze dient te gebeuren wanneer de (seksuele) relatie reeds in zijn tiende jaar zou gekomen zijn (zonder, uiteraard, hierbij toe te laten dat deze verandering een vrijbrief voor misbruik is).

Er bestaat ook een onderscheid tussen seksuele toestemming als een eerste-orde-beslissing – het toestemmen met het hebben van seks of niet – en een tweede-orde-beslissing waarin de brede contouren en scripts van de seksuele ontmoeting in zijn geheel worden in onderhandeld. Daarmee wil ik niet zeggen dat eens toestemming verleend is, alles kan, maar wel dat de onderhandeling van *wat* actoren zullen doen verschilt van het feit *of* zij dat zullen doen, zelfs indien tweede-orde-toestemming belangrijk is omdat het aanleiding kan geven tot misbruik. In BDSM,¹¹ bijvoorbeeld, wordt er voorafgaand aan de seksuele ontmoeting aanzienlijk onderhandeld over de choreografie van het spel.

Hierdoor bestaat er voor zowel de dominante als de onderdanige duidelijkheid over wat de begrenzingen van hun ontmoeting zijn, zodat ze beiden van het gehele verloop van hun onderhandeld en toegestaan seksuele ontmoeting kunnen genieten, zonder er voortdurend tijdens het verloop ervan opnieuw over te moeten onderhandelen.¹²

Toestemmingsbeslissingen zijn steeds in tijd bepaald. Ze zijn altijd *a priori*. Het is onzinnig om te praten over het optreden van toestemming tenzij deze plaatsvindt *voor* de seksuele handeling waarvoor toestemming gezocht wordt. Of we het nu hebben over de toestemming die gegeven wordt reeds voor de kleren worden uitgetrokken worden, of over de toestemming om tijdens het seksspel terwijl men elkaar al halfnaakt aan het betasten is (waarvoor dan uiteraard ook al toestemming is voor gegeven) een stap verder te gaan ... steeds gaat de seksuele toestemming vooraf aan de handeling die het seksspel een stap verder brengt.

Soms onderscheidt men analytisch nog andere vormen van toestemming. Zo heeft men het soms over 'toestemming bij volmacht,' over 'veronderstelde toestemming' of 'retrospectieve toestemming,' maar ik meen dat men hierbij een categorische fout maakt en het begrip 'toestemming' foutief gebruikt. Er bestaan daarnaast ook contexten van toestemming die moeilijk te rijmen vallen met de meer traditionele vormen van seksuele ontmoetingen. In een BDSM context, bijvoorbeeld, kan een dominante anderen toelaten om de onderdanige partner seksueel te gebruiken, zonder dat de onderdanige toestemming heeft gegeven om seks te hebben met die specifieke persoon in kwestie. Maar in dit geval is er wel toestemming gegeven over een klasse van handelingen ("gebruik door anderen") en de parameters hiervan zullen onderhandeld zijn door alle partijen.

Toestemming, als een communicatieve betekenisdrager, houdt geen betekenis van 'goed' of 'slecht' in. De formele en procedurele aard van toestemming heeft geen noodzakelijke, doch mogelijkerwijze wel een voldoende, relatie met de kwaliteiten van de seksuele ontmoeting waarmee wordt toegestemd. Of een seksuele ontmoeting tegemoet komt aan de verwachtingen of verlangens wordt niet bepaald door het feit of er toestemming is voor gegeven of niet. Het is relevant of de toestemmingsbeslissing gegrond is de individuele handelingsbewaamheid, maar tot wat men toestemt kan variëren van aangenaam tot onaangenaam. Hier geldt uiteraard een voorbehoud: men stemt toe met een bepaald soort van handeling en deze mag niet tot een handeling van een andere orde evolueren waarvoor de toestemmingsgever geen toestemming heeft gegeven. Anders heeft toegestemde seks geen impliciete valorisatie van waarmee is toegestemd.

'Toestemming' is dan ook een nauw afgelijnd concept. Hoe belangrijk het ook is met betrekking tot de ethische maatstaven die in seksuele contexten en ontmoetingen gelden, hoe onderhevig het ook moge zijn ook aan sociaal-culturele invloeden en communicatieve contexten, toestemming heeft fundamenteel te maken met de factoren die de beslissing van een actor om al dan niet toe te stemmen sturen. Zoals alle beslissingen is het in hoofdzaak een kwestie van het beschikken over relevante informatie, over het vermogen om zelf beslissingen te kunnen maken en de gemaakte beslissingen te kunnen begrijpen, over de kwaliteit van het oordelen (de beslissing moet gebaseerd zijn op een goed begrip van de transactie die zich aandient), en over de individuele handelingsbewaamheid in het maken van die beslissing tegenover de contexten en culturele krachten die de keuze-autonomie zouden kunnen belemmeren.

¹¹ Bondage/Domination, Domination/Submission, Sado-Masochism

¹² Voor een goede bespreking van BDSM-onderhandeling, zie Miller and Devon (2002).

Het belangrijkste is misschien wel dat, hoewel seksuele toestemming als concept precies gericht is op de aard van de genomen beslissing met betrekking tot een bepaald seksueel initiatief, het enkel een zinvol concept is wanneer het in een breder kader wordt geplaatst, samen met andere concepten die in een seksuele ethiek gebruikt worden. Zonder deze andere (morele) concepten is toestemming een eerder bot analyse- en appreciatie-instrument – ongrijpbaar en zonderling.

Wettelijke codificaties van de voorwaarden van geldige toestemming zijn vaak maar arme en ruwe – hoewel noodzakelijke – maatstaven om ons oordeel over het al dan niet opgetreden zijn van en de kwaliteit van die toestemming op te baseren. Wertheimer (2009) ziet in dat verschillende factoren zoals bijvoorbeeld dwang, bedrog, bekwaamheid, bedwelmings, enzovoort een invloed kunnen uitoefenen op (de kwaliteit en validiteit van) toestemmingsbeslissingen. Hij vraagt zich dan ook af in hoeverre er een bepaalde lijn kan worden getrokken bij het beoordelen van de geldigheid van toestemmingsbeslissingen en bij het beoordelen van de mate waarin deze factoren het vermogen om in te stemmen verminderen. Hij introduceert hiertoe binnen zijn model een interessant onderscheid tussen enerzijds handelingen die wettelijk toelaatbaar zijn en anderzijds handelingen die moreel toelaatbaar zijn. Hij meent dat de twee niet noodzakelijk samenvallen. Maar de vraag rijst wat precies bedoeld wordt met het onderscheid – dat is zeker het geval wanneer we het over niet-extreme of duidelijke gevallen hebben. Hoe beneveld moet men zijn opdat de gegeven toestemming niet langer meer moreel geldig (en transformatief) is? Hoe moet de initiatief nemer omgaan met iemand die zich om zijn of haar verlegenheid te boven te komen tipsy drinkt? In zulke gevallen gaat men er gewoonlijk van uit dat ‘tegenwoordigheid van geest’ de vuistregel van het ‘gezonde verstand’ zou moeten zijn wanneer we de mate waarin iemand beneveld is beoordelen en dat er maar sprake is van een misdrijf of een onterechte opvolging van ongeldige toestemming wanneer er ook sprake is van *mens rea*, van een ‘schuldige geest,’ of kwade intenties. Maar dat is makkelijker gezegd dan gedaan. Feministen, bijvoorbeeld hebben gewezen op het ‘mannelijke,’ gegenderde karakter van wat doorgaat voor ‘gezond verstand.’ Ze hebben er ook op gewezen dat het niet ongewoon is dat diegenen die het initiatief nemen inzake seksuele toenadering soms strategieën ontwikkelen die gericht zijn op het ‘fabriceren’ van consent (zie ook eerder in deze bijdrage). Er bestaat bovendien ook steeds het gevaar dat zij die echt dronken zijn seksueel worden misbruikt onder het mom van de gegeven (maar ongeldige) toestemming. En ook hier spelen de invloeden van sociale en culturele scripts en verwachtingen een belangrijke rol. Aan de andere kant bestaat er natuurlijk ook steeds het gevaar dat we iemand met dubieuze morele kwaliteiten, of gewoon een slecht beoordelaar van de dronkenschap van de ander, criminaliseren.

In zo’n gevallen zijn ook *andere ethische maatstaven van belang* bij het beoordelen van de situatie. Maar niet enkel in deze gevallen is een breder ethisch perspectief noodzakelijk. Er zijn ook nog andere situaties denkbaar waarbij louter afgaan op de al dan niet gegeven toestemming ons niet veel verder helpt in de morele beoordeling ervan en waarbij we een beroep moeten doen op andere morele concepten en maatstaven. Sommige BDSM-meester-slaaf-relaties, bijvoorbeeld, berusten op een totale machtsuitwisseling waarin de slaaf zijn handelingsbekwaamheid met betrekking tot het geven van toestemming niet langer erkent en er vrijwillig afstand van doet.¹³ In dat geval kunnen de plicht tot zorgzaamheid, respect, transparantie van machtsrelaties en aansprakelijk-

heid waardevolle ethische maatstaven zijn die toestemming als maatstaf voor de morele toelaatbaarheid van de handeling vervangen. De ‘Spanner-zaak’ zoals die zich in het Verenigd Koninkrijk tijdens de jaren negentig afspeelde is interessant in dit opzicht. In 1987 arresteerde de politie in Manchester een groep van homoseksuele BDSM-ers en klaagden hen aan voor geweldpleging, ongeacht het feit dat alle betrokkenen hiermee hadden toegestemd. Verschillende gerechtshoven, op meerdere niveaus, negeerden het belang van de toestemming en stelden dat het schadeprincipe belangrijker is dan het toestemmingsprincipe om uit maken of een bepaalde seksuele praktijk wettelijk toelaatbaar is of niet.¹⁴ Een nog meer controversiële zaak is deze van Armin Meiwes. Hij werd eerst voor doodslag en dan voor de moord en het opeten van Bernd Jurgen Brandes vervolgd. De Rotenburg kannibalismezaak van 2001 was controversieel omwille van de stelling en het uitvoerige bewijs dat Brandes instemde om vermoord en opgegeten te worden en dat hij deelnam aan het begin van de activiteit waarbij zijn penis afgehakt werd, gekookt en gepoogd werd om die op te eten.

Een volwaardige ethische beoordeling van seksuele handelingen en situaties moet dan ook op basis van een *breder ethisch draagvlak* gebeuren dan de eerder ‘technische’ kant van toestemming (is er toestemming en zo ja is die geldig?) De te enge focus op de technische kwaliteiten van toestemming heeft het ethisch onderzoek inzake seks verarmd en beperkt. Zowel Archard (1998) als Wertheimer (2009) hebben gewezen op de morele effecten van toestemming. Ze erkennen dat toestemming een morele transformatie van de seksuele relatie teweeg kan brengen. Maar om uit te maken of en hoe dit het geval is moet ook de *kwaliteit* van de gegeven toestemming en de relatie van deze toestemming tot andere ethische standaarden in rekening worden gebracht. In een eerdere publicatie (2004) over dit thema heb ik erop gewezen dat, ondanks Wertheimers nuttige onderscheid tussen morele en wettelijke geldigheidrempels betreffende toestemmingsbeslissingen, er een belangrijk ethisch probleem blijft bestaan betreffende de kwaliteit van de toestemmingsbeslissing indien die gegeven wordt in omstandigheden die hoewel ze misschien wettelijk dan wel onproblematisch mogen zijn, toch moreel sterk omstreden zijn. Denk bijvoorbeeld aan ruilrelaties voor geld – zoals bij prostitutie of in cynische instrumentele relaties – of aan seksuele betrekkingen waarmee iemand toestemt om de goede vrede te bewaren, om de ander tevreden te houden zonder wederkerigheid, enzovoort (wat het morele gehalte van dit soort van contexten en handelingen is staat uiteraard ter discussie). Voor het individu gaat het in zo’n gevallen om de verhouding tussen het beleven van een rijk seksueel leven en het ondergaan van een instrumenteel en duidelijk disfunctioneel seksueel leven (met het belangrijke voorbehoud dat datgene wat we ethisch gezien als goede seks beschouwen en wat we verwachten van een seksuele relatie uiteraard altijd ter discussie kan staan).

Ik zou de algemene bewering willen verdedigen dat de hoeveelheid van ethisch kwalitatief lage toestemmingsbeslissingen op het individuele niveau en binnen een gemeenschap als geheel een goede indicator is voor het morele gehalte van de seksuele cultuur van die gemeenschap. Wanneer het aantal kwaliteitslage toestemmingsbeslissingen

¹³ Dit voorbeeld mag paradoxaal lijken, aangezien er een initiële toestemmingsbeslissing vereist is vooraf in zo een relatie te treden en de opschorting van toestemmingsbekwaamheid nooit met absolute zekerheid permanent is. Het voorbeeld is evenwel verhelderend om de complexiteit van toestemming in kaart te brengen.

¹⁴ Voor een bespreking van de Spannerzaak en de criminalisering van BDSM, zie Thompson (1994).

zeer hoog is, dan is dit een goede reden om aan te nemen dat het hier een cultuur betreft die weinig open staat voor seksuele emancipatie, voor de verrijking van seksuele kennis, seksueel begrip en seksuele communicatie. Men kan dit betwisten op grond van de stelling dat individuele beslissingen moeilijk als eenvoudige weerspiegeling van gemeenschapswaarden kunnen worden beschouwd of men kan verwijzen naar het bestaan binnen zo een cultuur van verschillende seksuele identiteiten, subculturen en groepen. Maar de stelling dat er een link bestaat tussen het niveau van kwaliteitsloze en kwaliteitsvolle toestemmingsbeslissingen focust de aandacht op de relatie tussen toestemming en de sociaal-culturele context waarbinnen deze wordt gegeven. Het vestigt ook onze aandacht op de vraag op welke manier individuele toestemmingsbeslissingen in een gemeenschap kunnen worden geaggregeerd en hoe al dit eventueel kan bijdragen tot het uitwerken van een seksuele ethiek die verder gaat dan een individueel moreel kompas en dus een sociale betekenis kan hebben – al was het maar met de bedoeling om verder te kunnen gaan in onze beoordeling van onze seksuele cultuur dan mogelijk is door louter de termen legitiem en illegitiem te hanteren.

Een verrijkt perspectief inzake toestemming zoals ik heb proberen ontwikkelen, stelt ons ook in staat om de centrale problematiek waar zoveel van de bestaande literatuur inzake toestemming om draait – het bepalen van de grenzen tussen toestemming en niet-toestemming – te verrijken. Uit de literatuur en het onderzoek inzake verkrachting blijkt zeer duidelijk dat gedwongen en niet-toegestemde seks te vaak voorkomt. Het is natuurlijk ook belangrijk dat dit onder de aandacht wordt gebracht. Maar we mogen niet uit het oog verliezen dat door de aandacht die hiernaartoe gaat ‘toegestemde seks’ stiefmoederlijk wordt behandeld in het onderzoek naar het belang en de rol van toestemming inzake seks. Gedwongen seks is gelukkig maar een klein deel van de totaliteit van de seksuele relaties in een gemeenschap en normaalgezien ook in ons individueel leven. Seks waarmee we toestemmen – ‘toegestemde seks’ – is een belangrijk aspect van ons leven. Een seksuele ethiek moet ook deze alledaagse ‘toegestemde seks’ in het ethische blikveld betrekken en zich niet enkel inlaten met de grenzen van de geldige toestemming of zich louter vastbijten in de evaluatie van uitzonderlijke gevallen. Een seksuele ethiek moet iets te zeggen hebben over zowel het alledaagse dat ervaren wordt als het alledaagse dat ontkend wordt. Of een geldige toestemming heeft plaatsgevonden is een belangrijk gegeven voor de seksuele ethiek, maar naast die toestemming zijn ook andere aspecten ethisch van belang.

Ten slotte wil ik nog enkele *andere onderzoeksdomeinen* aanstippen die de agenda van het onderzoek naar seksuele toestemming verder inhoudelijk kunnen verrijken. Ik denk hierbij aan de sociaal-culturele context waarbinnen we onze seksualiteit leven en beleven en de dichotomie tussen ratio en romantiek zoals we die ook in onze seksuele taal terugvinden. Daarnaast moeten we ook onderzoeken hoe seksualiteit in lange-termijn relaties wordt onderhandeld en beleefd. Als laatste punt zal ik even ingaan op de vraag naar het ontologische statuut van het seksuele subject.

De *sociaal-culturele en communicatieve context* waarbinnen toestemming wordt gegeven is belangrijk. Daar heeft men in vele feministische studies terecht de aandacht op getrokken. Elders heb ik erop gewezen dat in de hedendaagse literatuur aangaande de toenemende publieke en steeds meer pluriform intimiteiten de sfeer van het private – zoals in de private sfeer van intieme relaties en privacy – uit het oog is verloren. (Reynolds, 2010) We zouden deze private zone kunnen omschrijven als een specifieke zone

van oppressie – één die is afgesloten van de emancipatie van het intieme leven. De groeiende sociale seksuele pluriformiteit en tolerantie vinden we niet terug in de privé-sfeer. Onderzoek dat erop gericht is deze privé-sfeer meer machtsgeleijk en transparant te maken is belangrijk voor het onderzoek dat er is op gericht de kwaliteit van toestemming te verbeteren.

Daarnaast moeten we de dichotomie tussen rede en romantiek in het seksuele discours herdenken. In een belangrijk deel van de literatuur betreffende toestemming denkt men na over de vraag hoe het rationele denken en spreken omtrent het al dan niet toestemmen functioneert binnen de ogenschijnlijk door romantiek, passie en irrationaliteit gedomineerde seksuele context. We zouden dit kunnen opvatten als een onderzoek naar hoe twee verschillende ‘talen’ – een rationele en een romantisch-emotionele – zich binnen het seksuele discours tot elkaar verhouden. Maar op een dieper niveau gaat het hier over een fundamentele tweespalt tussen de twee(lings) talen van het verlichtingsdenken, waarbij ervan wordt uitgegaan dat het domein van het affectieve, het zintuiglijke of het romantische er één is van onderdrukte gevaarlijke passie en niet in of vanuit een rationeel kader kan worden benaderd. Deze dichotomie is bekrachtigd geworden door morele en medische talen die seks en seksualiteit pathologiseren. Wanneer we erkennen dat het rationele en het affectieve elkaar niet uitsluiten maar eerder in een dialectische relatie tot elkaar staan, kunnen we beginnen met ons voor te stellen hoe andere seksuele culturen er zouden kunnen uitzien en hoe deze meer publiek geseksualiseerd en transparant kunnen worden. In deze context is de ontwikkeling en kritische discussie van een notie van seksuele geletterdheid – zowel wat betreft seksuele taal(vaardigheid) als wat betreft kennis en begrip van het seksuele – voorbij de eerder gesignaleerde dichotomie van groot belang.

Ten tweede ontbreekt het ons aan inzichtelijke reflectie over hoe seksuele toestemming een ethisch inzicht kan bieden in relaties die een significante geschiedenis hebben. Gewelddadige relaties niet te na gesproken is er weinig onderzoek gedaan naar de ethische aspecten van seksuele lange-termijn-relaties. Ook hier lijkt het wel alsof de afwezigheid van dwang of misbruik deze wellicht meer intieme relaties buiten het ethische gezichtsveld plaatst. Onderzoek naar de kwaliteit van de toestemming binnen deze relaties en de andere ethische aspecten die er een rol in spelen zou ons een beter inzicht in de aard en dynamiek van deze relaties kunnen opleveren en ons iets kunnen leren over het proces en de daad van toestemmen in prille en nieuwe seksuele relaties. Zo wordt bijvoorbeeld algemeen aangenomen dat de standaarden die als minimaal noodzakelijk worden geacht inzake de geldigheid van de toestemming in nieuwe relaties, enigszins verschillen van de eisen die we aan de toestemmingsdaad stellen binnen seksuele relaties die reeds een langere geschiedenis hebben. Maar waarom is er dit verschil? Wat maakt dat er in de twee contexten andere eisen kunnen worden gesteld? Wordt de ethisch transformatieve functie van het toestemmen hier op een andere wijze ingevuld? Hierover bestaat eigenlijk nog steeds geen duidelijkheid. Hoe, bijvoorbeeld, het ethisch karakter en gehalte interpreteren van seksuele betrekkingen binnen lange-termijn-relaties wanneer er geen expliciete toestemmingsdaad wordt verwacht?

Misschien kunnen we deze en verwante vragen benaderen vanuit de notie ‘lichamelijke integriteit.’ Lichamelijke is centraal aan het seksuele. De bekommernis om lichamelijke integriteit speelt dan ook een cruciale rol bij seksuele toestemmingsbeslissingen. Men stemt immers toe met een activiteit waarbij het eigen lichaam en dat van de ande-

re(n) wordt geëxploreerd en waarbij van het gebruik van dat lichaam wordt genoten. Lichamelijke integriteit is dan ook vaak de basis waarop op de reden waarvoor toestemming onthouden kan worden. Actoren eisen jurisdictie op over hun eigen lichaam en de integriteit ervan. Toestemmingsbeslissingen die een effect hebben op de lichamelijke integriteit houden vaak verband met twee specifieke verwachtingen of veronderstellingen. Ten eerste veronderstelt men dat het gebruik van het lichaam wederzijds (of zelfs gelijk) is en dat een seksuele ontmoeting een wederzijds genieten van elkaars lichaam inhoudt. Ten tweede – en dit houdt verband met het vorige – gaat men ervan uit dat er in dit soort van langere-termijn-relaties een zekere relationele reciprociteit bestaat die de mogelijkheid schept om de ethische kwaliteit van de seksuele betrekkingen niet steeds geïndividualiseerd maar binnen het langere perspectief van de relatie te situeren en te evalueren. De langere-termijn-dimensie van een relatie en de ethische gevolgen hiervan kunnen ons op het spoor zetten om beter te begrijpen dat seks niet steeds in een geïdealiseerde context van wederzijds en gelijktijdig verlangen optreedt – en vaak is dit inderdaad niet het geval – maar ook plaatsvindt binnen contexten waarbij er sprake is van een herhaald gebruik van het lichaam en van een gedeelde ervaring hiervan. Seks binnen dit soort van relaties kan inderdaad vaak eenzijdig zijn, maar kan op langere termijn toch worden gezien of ervaren als (voldoende) wederkerig. Onze appreciatie van de ethische kwaliteit van de individuele seksuele betrekkingen binnen een langere-termijn-relatie wordt dus beïnvloedt door het procesmatige karakter waarbinnen deze zich afspelen. Maar hier is vooralsnog weinig diepgravend onderzoek over gebeurd. Ten slotte – en ook relevant voor, maar verder gaande dan het debat omtrent toestemming – moeten we ons de vraag stellen naar de *ontologische status van het seksuele subject*. We moeten ons realiseren dat we onze ethische standaarden inzake seksualiteit – en geldige toestemming is daar één van – toepassen alsof ze de definitieve kern uitmaken van wat ethische seks zou moeten zijn. Maar seks en seksualiteit zijn zeer complexe gegevens. We gaan er bij onze ethische reflectie over ‘ethische seks’ van uit dat iedereen in principe in staat is om een ethisch seksueel leven te leiden en hiervan te genieten en dat het seksuele domein er één is waarbinnen onze handelingsbekwaamheid (*agency*) voldoende overeind blijft. Maar seks, het moet worden gezegd, heeft ook een morsige, groezelige lichamelijke kant. En hoewel seks vaak in eenzelfde adem met liefde wordt genoemd, bestaan er uiteraard ook andere vormen van seksuele relaties die niet aan dit culturele ideaal beantwoorden. Actor-gecentreerde perspectieven in de seksuele ethiek en het denken over seksuele toestemming gaan vaak uit van een geïdealiseerde visie op seksueel gedrag en seksuele relaties en hebben het dan ook moeilijk wanneer ze worden geconfronteerd met ‘moeilijke’ of niet voor de hand liggende vormen van seksuele relaties en betrekkingen – denk bijvoorbeeld aan de ‘gelukkige slaaf’, vroegrijpe jeugdigen, de seksualiteit van mensen met verstandelijke of lichamelijke beperkingen, mensen die zich chronisch onzeker voelen en voor wie seks een middel is om zichzelf te bevestigen of om ergens hij te horen, de alcohol- of drugsverslaafde, enzovoort. In al deze gevallen is het een reëel probleem om uit te maken of de gegeven toestemming ‘geldig’ is of niet, of zelfs om vast te stellen of er sprake is geweest van een toestemmingsbeslissing of niet. Ze tonen de praktische beperkingen aan van welk concept van toestemming dan ook (en de criteria voor geldige toestemming die hiermee samenhangen) dat men ook zou mogen verdedigen. Seksuele actoren passen slechts zelden in de rationele en genuanceerde schema’s zoals die op basis van conceptuele

analyses worden geformuleerd. Vaak zijn de pragmatische beschermingsmaatregelen ten overstaan van deze groepen van seksuele actoren overbeschermend. Men gaat er hierbij van uit dat ze uitzonderingen zijn, die afwijken van wat men onder de ‘normale seksuele actor’ kan verstaan. Maar men zou ook kunnen argumenteren dat we voor deze van de standaard afwijkende groepen of individuele seksuele actoren een andere benadering en beoordeling nodig hebben – benaderingen en beoordelingen die vaak pragmatisch van aard, onaf en conceptueel niet bevredigend zullen zijn. Deze alternatieve appreciaties kunnen enkel maar ontwikkeld worden vanuit een ontologie van het menselijke seksuele subject waarin de onvolmaaktheid en onvolmaakbaarheid van het menselijk seksueel subject wordt erkend en we de theoretische en praktische problemen waarvoor deze ‘andere’ seksuele subjecten ons stellen niet langer als een uitzondering, maar eerder als een uitdaging voor het denken omtrent toestemming beschouwen.

5. Conclusie

In deze bijdrage heb ik geprobeerd om het concept ‘seksuele toestemming’ te verhelderen en de parameters van het hedendaagse debat daaromtrent te schetsen, de algemene posities en argumenten die worden ingenomen aan te geven, de moeilijkheden die gepaard gaan met de het denken over seksuele toestemming te illustreren en enkele onderzoekspistes die het debat omtrent seksuele toestemming verder zouden kunnen helpen te identificeren. Het onderzoek naar seksuele toestemming kan maar verrijkt worden wanneer we beseffen dat de ethische reflectie omtrent seksualiteit voorbij een te enge focus op toestemming kan worden gebracht en we toestemming kaderen binnen de bredere groep van ethische concepten die onze ethische reflectie informeren. De notie (geldige) toestemming is een uitzonderlijk belangrijk concept – al was het maar in de strijd tegen het te veelvuldig voorkomen van niet-toegestane seks – maar het is maar een onderdeel van het bredere ethische plaatje inzake seks.

Literatuur

- ARCHARD, D. (1998) *Sexual Consent*. Westview Press, Oxford.
- ARCHARD, D. (2007) ‘Book Review’, *Journal of Applied Philosophy*, 24, 2, 209-221.
- BALOS, B. en FELLOWS, M. L. (1991) ‘Guilty of the Crime of Trust: Nonstranger Rape’, *Minnesota Law Review*, 75, 599-618.
- COWLING, M. (1998) *Date Rape and Consent*. Ashgate, Aldershot.
- DERRIDA, J. (1976) *Of Grammatology* (trans. Gayatri Chakravorty Spivak). Johns Hopkins University Press, Baltimore & London.
- DERRIDA, J. (1978) *Writing and Difference* (trans. Alan Bass). University of Chicago Press, Chicago.

- DWORKIN, A. (1981) *Pornography: Men Possessing Women*. Women's Only Press, London.
- DWORKIN, A. (1997) *Life and Death: Unapologetic Writings on the Continuing War Against Women*. Virago, London.
- FOUCAULT, M. (1998) *The History of Sexuality Vol. 1: The Will to Knowledge*. Penguin, Harmondsworth.
- GRAMSCI, A. (1971) *Selections from Prison Notebooks* (edited by Quentin Hoare and Geoffrey Nowell Smith). Lawrence and Wishart, London.
- HABERMAS, J. (1976) *Communication and the Evolution of Society*. Polity, Cambridge.
- HABERMAS, J. (1981) *The Theory of Communicative Action*. Polity, Cambridge.
- HABERMAS, J. (1983) *Moral Consciousness and Communicative Action*. Polity, Cambridge.
- HAMILTON, R. (2002) 'How to Get Real About Rape: Evolutionary Psychology, Coercion and Consent', in REYNOLDS, P. (ed.) (2002), 'Rape, Law and Sexual Consent', *Contemporary Issues in Law Special Edition*, 79-90.
- HUMPHREYS, T. (2004) 'Understanding Sexual Consent: An Empirical Investigation of the Normative Script of Young Heterosexual Adults', in COWLING, M. and REYNOLDS, P. (2004), *Making Sex of Sexual Consent*. Ashgate, Aldershot, 209-225.
- HUSAK, D. N. en THOMAS, G. C. (1992) 'Date Rape, Social Convention and Reasonable Mistakes'. *Law and Philosophy*, 11, 95-126.
- LEES, S. (1996) *Carnal Knowledge: Rape on Trial*. Hamish Hamilton, London.
- LUKES, S. (1974) *Power: A Radical View*. MacMillan, London.
- MANSON, N. en O'NEILL, O. (2007) *Rethinking Informed Consent in Bioethics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- MCGREGOR, J. (2005) *Is It Rape: On Acquaintance Rape and Taking Women's Consent Seriously*. Ashgate, Aldershot.
- MACKINNON, C. (1996) 'Feminism, Method and the State: An Agenda for Theory', in Jackson, S. en Scott, S. (eds), *Feminism and Sexuality*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- MILL, J. S. (Gray J ed) (1991) *On Liberty and Other Essays*. Oxford University Press, Oxford.
- MILLER, en DEVON, H. (2002) *Screw the Roses and Give me the Thorns: The Romance and Sexual Sorcery of Sadoomasochism*. Mystic Rose Books, London.
- MOORE, A. en REYNOLDS, P. (2004), 'Feminist Approaches to Sexual Consent: A Critical Assessment', in COWLING, M. en REYNOLDS, P. (2004), *Making Sense of Sexual Consent*. Ashgate, Aldershot, 29-43.

- MORT, F. (2000) *Dangerous Sexualities: Medico-Moral Politics in England Since 1830*. (2nd Edition) Routledge, London.
- O'NEILL, O. (1985) 'Between Consenting Adults', *Philosophy and Public Affairs*, 14, 252-77.
- PATEMAN, C. (1988) *The Sexual Contract*. Polity, Cambridge.
- PINEAU, L. (1996) 'Date Rape: A Feminist Analysis', in FRANCIS, L. (ed.), *Date Rape: Feminism, Philosophy and the Law*. Pennsylvania State University, Pennsylvania, 1-25.
- REYNOLDS, P. (ed.) (2002) 'Rape, Law and Sexual Consent', *Contemporary Issues in Law Special Edition*.
- REYNOLDS, P. (2004) 'The Quality of Consent: Sexual Consent, Culture, Communication, Knowledge and Ethics', in Cowling, M. and Reynolds, P. (2004), *Making Sex of Sexual Consent*. Ashgate, Aldershot, 93-108.
- REYNOLDS, P. (2010, forthcoming) 'Disentangling Privacy and Intimacy: Intimate Citizenship, Private Boundaries and Public Transgressions', in *Human Affairs*, 20, 1. (Special Issue On 'Intimacy and the Civic Arena: Exploring Needs, Expectations & Conflicts; Negotiating Transformations, Agreements & Rules'.)
- ROIPHE, K. (1993) *The Morning After: Sex, Fear and Feminism*. Hamish Hamilton, London.
- RUMNEY, P. en MORGAN-TAYLOR, M. (2004) 'The Construction of Sexual Consent in Male Rape and Sexual Assault', in COWLING, M. en REYNOLDS, P. (2004), *Making Sex of Sexual Consent*. Ashgate, Aldershot, 141-169.
- THORNHILL, R. en PALMER, C. T. (2000) *A Natural History of Rape: Biological Bases of Sexual Coercion*. MIT Press, Cambridge.
- THOMPSON, B. (1994) *Sadomasochism*. Cassell, London.
- WALBY, S. (1990) *Theorising Patriarchy*. Blackwell, Oxford.
- WEEKS, J. (1989) *Sex, Politics and Society*. (2nd Edition) Longman, London.
- WEEKS, J. (1999) *Making Sexual History*. Polity, Cambridge.
- WERTHEIMER, A. (2003) *Consent to Sexual Relations*. Cambridge University Press, Cambridge.
- WERTHEIMER, A. (2010) 'Consent to Sexual Relations', in MILLER, F. G. en WERTHEIMER, A. (eds) (2010), *The Ethics of Consent: Theory and Practice*. Oxford University Press, Oxford, 195-220.
- WESTEN, P. (2004) *The Logic of Consent: The Diversity and Deceptiveness of Consent as a Defence to Criminal Conduct*. Ashgate, Aldershot.
- WOLF, N. (1993) *Fire with Fire: New Female Power and How It Will Change the 21st Century*. Chatto and Windus, London.